

EPSKI HEKSAMETAR IVANA ČESMIČKOG

Branimir Glavičić

Izuzevši manji broj pisama, nekoliko govora i nešto prijevoda s grčkoga (iz Plutarha, Demostena, Plotina), sav je ostali, prilično opsežni, književni rad Ivana Česmičkog sastavljen u stihu i napisan, kao i prozni, isključivo na latinskom jeziku. Zavisno od pjesničke vrste i žanra u kojima je stvarao — a u njegovo su doba u latinističkoj Italiji bili osobito traženi panegirik, elegija i epigram — Česmički se služio raznim vrstama antičkih stihova, ali nipošto podjednako. Naime, od ukupno preko deset tisuća stihova, koliko ih je došlo do nas, u njega je daleko najčešći daktilski heksametar, bilo stihički upotrijebljen bilo unutar elegijskog distiha. Taj je stih i u antičkoj književnosti, i grčkoj i rimskoj, bio u najširoj upotrebi. Izuzevši tek poneki epigram, u stihički upotrijebljenu heksametru ispjevani su Ivanovi epski sastavi (on ih sam zove *carmina heroica* prema antičkom nazivu za heksametar), s ukupno preko pet tisuća stihova, od kojih najveći dio čine panegirici učitelju Guarinu¹, prijatelju Antoniju Marcellu², caru Fridrihu III³ i mantovskom knezu Ludoviku Gonzagi⁴ te mitološko-alegorijski spjev *Eranemos*⁵ i prijevod jednoga kraćeg odlomka Homerove Ilijade⁶.

Predmet je moga rada analiza ritmičke strukture Ivanova epskog heksametra, a ona treba da ukaže ne samo na sve važnije pojedinosti

stihovne tehnike našega pjesnika nego i na njezine čvrste korijene u bližoj i daljoj prošlosti Apeninskog poluotoka.

Naime, daktilski je heksametar u ritmičkom pogledu izrazito polimorfan stih, u kojem se od najstarijih vremena izbjegavala svaka jednoličnost na području ritma, pa su se koristila razna sredstva da bi se ona otklonila ili bar ublažila. Uz nepostojanje jedne stalne središnje pauze, jedno od najobičnijih i najefikasnijih sredstava da se to postigne jest izmjena trosložnih stopa, daktila, s metrički ekvivalentnima dvosložnima, spondejima. Ta je izmjena u heksametru toliko obična da se u njegovoj metričkoj shemi uz daktila redovito označuju i njihove spondejske zamjene u svim stopama. Tako su već antički metričari ustanovili 32 razna oblika toga stiha, kojih frekvencija varira od epohe do epohe, od pjesnika do pjesnika. Nadalje, pronalaženjem novih i izoštravanjem starih kriterija tzv. vanjske i unutrašnje metrike⁷ postignuti su od 50-ih godina naovamo veoma zapaženi rezultati, na temelju kojih danas s velikom sigurnošću distingviramo heksametre raznih autora. Ti su pak rezultati to znatniji alko se ima u vidu da se na taj način uspješno otkrivaju versifikacijski utjecaji ranijih daktilika na kasnije, kao i to da nam tako dobiveni podaci mogu biti od nemale pomoći pri atribuiranju djela sporna ili neutvrđena autorstva⁸. Naime, suvremenom metričkom analizom, koja je potkrijepljena odgovarajućim statističkim podacima, ustanovljenom se favoriziranom tipu heksametra u pojedinog pjesnika priznaje vrijednost argumenta koji se slikovito uspoređuje s otiscima prstiju. Tolike su, otprilike razlike koje se pokazuju u praksi, u primjeni i frekvenciji ovoga ili onoga tipa heksametra u raznih pjesnika daktilika⁹.

Iste su se metode počele u posljednje vrijeme primjenjivati i u analizi neolatinskog heksametra — koji do 70-ih godina nije još detaljnije istraživan — s ciljem da se ustanovi koliko se koji pjesnik pridržava klasičkih normi u reproduciranju toga stiha, s jedne strane, a s druge, da se ustanovi koliko se on svjesno ili nesvjesno uspio i stihovno približiti svomu antičkomu literarnom uzoru ili uzorima¹⁰. Pritom se ritmičko-metrički kriterij pokazuje kadšto čak uspješnijim od drugih (jezičnih, literarnih) napose u otkrivanju sekundarnih utjecaja koji su u tekstu inače slabije uočljivi.

S istim sam ciljem, nakon niza prethodnih studija¹¹, pristupio i analizi Ivanova heksametra. U obradi podataka koji se tiču vanjske metrike poslužio sam se i ovdje suvremenom američkom statističkom

metodom, ali bez nekih minucioznosti koje sam smatrao nebitnima u svome radu za stvaranje temeljne predodžbe o kakvu ritmičkom fenomenu. Umjesto toga obratio sam pažnju na neke pojave koje pripadaju u domenu unutrašnje metrike, a daju izoštreniju sliku upravo kad je riječ o versifikacijskom profilu pojedinih autora. Stoga sam u zasebnim odjeljcima razmotrio ne samo odnos daktilâ i spondejâ, na čemu se inače insistira, nego i upotrebu cezura i dijereza, zatim strukturu stražnjega polustiha i režim četvrte stope te prozodiju kao i pojavu elizije, onoliko koliko je to u ovakvom poslu najpotrebnije.¹²

Prozodija. Osnovni preduvjet za tvorbu pravilnih stihova u duhu antičke kvantitativne metrike jest solidno poznavanje prozodije, tj. nauke o kvantitetu slogova, u užem smislu riječi. I, budući da se radi o nečemu temeljnom, svako se kršenje prozodijskih pravila uzima pjesniku za veći grijeh nego bilo koji drugi lapsus na području versifikacije. Kako s time stoji stvar u Česmičkoga? Uzevši sva djela zajedno, može se sa sigurnošću reći da je njegovo poznavanje rimske prozodije u cijelosti i pojedinostima izvrsno i da je ona disciplinirano i znalački udešena prema klasičkoj praksi. To je važno napomenuti iz toga razloga što upravo u mnogih ranih humanističkih pjesnika nalazimo još podosta srednjovjekovnih skanzija i većih pjesničkih sloboda kojima je ta praksa drastično narušena. Takvih srednjovjekovnih relikata i »svojevlavosti« ili lapsusa u Česmičkoga nema. Klasički pak orijentirana prozodija svjedoči na svoj način o njegovoj načitanosti uzornim poetskim tekstovima kao i o njegovoj privrženosti klasičkim metričkim normama. Naš pjesnik vrlo dobro poznaje kvantitet svakog sloga upotrijebljene riječi (znalcima je znano koliko je trud za to potreban), kao i mogućnost različita tretiranja nekih slogova u poeziji. Prvo se ogleda, među ostalim, u pravilnoj prozodiji brojnih grčkih riječi (u čemu se inače mnogo griješilo), kod čega je zasluga njegova učitelja Guarina, izvrsna i u ono doba još rijetka znalca grčkog jezika, neosporna; a drugo u usvajanju ovakvih, zakonitih dvostrukosti poput *chore:as* (I 427) — *chore'is* (II 569)¹³, *E:oos* (I 22) — *E'oo* (II 232), gdje jedan te isti vokal vrijedi sad kao dug sad kao kratak zavisno od toga nalazi li se u arzi ili u tezi. Ogleda se to i u nekim pojedinostima, rjeđim skanzijama poput *tule'runt* (II 1076) te *cave'* (II 497) i *pote's* (III 129) u tezi, što ih je usvojio od svojih antičkih uzora.

Na jednome mjestu nalazim u njega i Horacijevu neobičnu i u nuci mnogo raspravljaju prozodiju *palu's* umjesto pravilne *palu:s*.¹⁴

Međutim, ne ograničujući se na prozodiju augustovskih pjesnika, pokraćuje kadšto završno *o* u abl. gerunda *orando'* (III 109), što prvi praktikiraju Seneka i Juvenal, te u riječi *ergo'*, što se prakticira od Stacija dalje.¹⁵

Od pojedinosti napominjem još sljedeće: Kadšto sebi uzima slobodu da isti vokal tretira sad kao dug sad kao kratak, iz stihovnih razloga: I 5 *Gua'rine* — I 16 *Gua:rine*, a na dva mjesta u analiziranim stihovima dolazi do metričkog duljenja kratka sloga u arzi, pred središnjom cezuroš P: VI 162 *silea:t/ undisque* (što izdavač teksta komentira kao *versus mendosus*) i VI 91 *Auste:r/ et*, no do sličnih duljenja dolazi povremeno i u klasičkoj poeziji.¹⁶

Od ostalih njegovih prozodijskih zahvata spominjem ovdje češće zastupljenu sinicezu koja uvelike podsjeća na praksu njegovih antičkih uzora: npr. *deinde* (I 381), *proinde* (II 318), *semianimes* (II 302), *pariete* (II 507), *abiete* (II 1221), *antehac* (IV 7) te u brojnim grčkim riječima na *-eus*, *Tyaneus* (I 98), *Briareus* (I 565), *Proteus* (I 580 i VI 199), *Pyreneus* (I 984), *Tereus* (II 42), *Prometheus* (II 2548), *Typhoeus* (II 899), *Oeneus* (IV 99), *Neleus* (V 23), *Tydeus* (II 24), *Astreus* (VI 147), *Nereus* (VI 202).

Elizija. U analiziranim odlomcima svih pjesama zajedno elizija se u Česmičkoga javlja na stotinu stihova prosječno dvadeset puta. No razlika je u tom pogledu među pojedinim pjesmama znatna: prijevod odlomka Ilijade 34, panegirici Marcellu i Guarinu 27 i 21, pjesma *Pro pacanda Italia* i *Eranemos* 11, a panegirik Gonzagi samo 7. Nije isključeno da su te razlike odraz pjesnikova jačega formalnog (uz tematski u pojedinim slučajevima) naslanjanja na razne antičke uzore (npr. *Eranemos* — Ovidijeve Metamorfoze), u kojih se elizija također javlja u podosta različitu, no u Česmičkoga sličnu postotku: Vergilije (Bukolike) 27, Ovidije 15, Klaudijan 5.¹⁷

I što se tiče pozicije, eliziju nalazimo u Česmičkoga na mjestu gdje je ona i inače najobičnija u klasičkom rimskom heksametru: to je druga arza te prva, druga i, osobito, četvrta teza. U skladu pak s time, ako se u jednom stihu nađu dvije elizije (što je u Česmičkoga u epskim sastavima maksimum), jedna dolazi, u pravilu, u prednjem, a druga u stražnjem polustihu, na rečenim mjestima, npr.

I 39 *Sed propri(a) erudiit/ solert(i) industria cura.*

Evo još nekoliko pojedinosti u kojima se ogleda u izvjesnoj mjeri osobit tretman našega pjesnika.

Glavna središnja cezura, usjek u trećoj arzi (P), veoma je rijetko napadnuta elizijom — u analiziranim stihovima samo na dvadesetak mjesta — ali ni tada najčešće nije onemogućena jer eliziju uzrokuje kakva jednosložna riječ npr. I 191 *multa ferens mult(a) et faciens...* Samo je na nekoliko mjesta zapriječena za volju obrasca T + Kt + H, npr. *tum felix/ paul(o) ante/ domus/*, a samo jednom onemogućena »teškom« riječju kojom je cezura prebačena na četvrtu arzu (H): II 46 *axe Pelops, plant(a) Hippomanes/*. Sve je to odraz pjesnikova općeg nastojanja da svoj stih učini ritmički što glađim te da ne dovede u veći raskorak sintaksu i metar u dominantnoj cezuri latinskoga heksametra.

Mnogo su češće napadnute elizijom bočne cezure, u drugoj (T) i četvrtoj arzi (H). Kao izrazitiju osobitost našega pjesnika možemo označiti to da je prva od njih, tritemimera, vrlo često zapriječena kakvom »teškom« riječju, što se događa čak u 3·5% svih stihova, npr. I 9 *Quidquid t(u) invidiá/ nil subducente fluebas.*¹⁸

U svim se takvim primjerima radi o riječi od šest *mora*, koja se dakle završava kod optimalnog usjeka, tj. pentemimere, i u svima je striktno poštovan Lachmannov zakon po kojem se u slogu višesložne riječi koja uzrokuje eliziju u arzi iktus ne podudara s akcentom.

Druga je bočna cezura, heftemimera, napadnuta elizijom već rjeđe i samo je u 1% svih stihova onemogućena »teškom« riječju, npr.

VI 272 *Fragmina crebra ruunt later(um)/ obstantesque tuendo.*¹⁹

No ovdje je već na više mjesta prekršen spomenuti Lachmannov zakon, što se povremeno događa i u pjesnikovih rimskih uzora jer taj zakon nije vrijedio apsolutno. Isp. npr.

I 246 *Praemia, flamenti nemp(e) illita lana metallo.*²⁰

Kako je to uzus u rimskom klasičkom heksametru, i u Česmičkoga se elizija samo izuzetno javlja u posljednjim dvjema stopama, npr. I 48 *...syrmat(e) Achillen*, a također samo na nekoliko mjesta između četvrte i pete stope, npr. I 989 *...regn(a) atra petemus*, što se češće događalo u starijem rimskom heksametru, odakle su tu crtu povremeno preuzimali u svoj stih i metrički uzori našega pjesnika.

Otprilike u 1·5% stihova, što je i rimski prosjek, dolazi do elizije jednosložne riječi, u primjerima kakve nalazimo i u Ivanovih metričkih uzora (*me, tu, te, se, quae, qua, quem, si, ne, iam, tam*).

Na koncu valja napomenuti da je elizija svagdje striktno provedena te da primjera za hijat nema (osim iza uzvika *o*, gdje je dopušten).

Daktili i spondeji. Praćenjem izmjene daktilâ sa spondejima i njihova brojčanog odnosa unutar osam najfrekventnijih oblika heksametra kako se javljaju u pojedinih pjesnika otkrivaju se — sa stanovišta suvremene nauke — u znatnoj mjeri individualne crte njihove u gradnji toga ritmički polimorfnog stiha kao i versifikacijski utjecaji ranih daktilika na kasnije.

Od spomenuta 32 oblika heksametra, koliko ih nalazimo u grčkih daktilika, napose Homera, u klasičko se doba javlja u Rimljana samo polovica, i to ovih šesnaest: *dsss(ds)*, *ddss(ds)*, *dsds(ds)*, *sdss(ds)*, *ssss(ds)*, *ddds(ds)*, *ssds(ds)*, *sdds(ds)*, *dssd(ds)*, *ddsd(ds)*, *sdsd(ds)*, *dsdd(ds)*, *ssdd(ds)*, *dddd(ds)*, i *sddd(ds)*.²¹ Do tolikog smanjenja došlo je iz razloga što je tzv. *versus spondiacus*, tj. heksametar sa spondejem u petoj stopi — a takav može imati, kad se iskoriste sve izmjene u prve četiri stope, 16 varijanata — bio tada izvanredno rijedak²² i za tipologiju latinskoga heksametra gotovo bez ikakve važnosti. Stoga se posljednje dvije stope, u kojima se zamjena u pravilu ne prakticira,²³ koje dakle predstavljaju gotovo konstantu, u tipologiji latinskoga heksametra obično i ne označuju.

No i u tako smanjenom broju varijanata ostalo je još uvijek dovoljno mogućnosti za poželjno variranje, pa i favoriziranje jednih oblika u odnosu na druge, čak do te mjere da nam već osnovni podaci vanjske metrike daju vrlo interesantnu i uvjerljivu sliku o individualnim karakteristikama dotičnog pjesnika kad je riječ o tom aspektu gradnje stiha. Da bismo to pokazali, bit će dovoljno navesti prvih osam najfrekventnijih oblika u dvojice najutjecajnijih augustovskih pjesnika, Vergilija i Ovidija, iz njihovih djela Eneide i Metamorfoza, te glavnog uzora paneگیričkih pjesnika Klaudija Klaudijana, kojima usporedbe radi, jer nas to ovdje u prvom redu i zanima, dodajem odmah takve iste oblike Ivanova heksametra:

	1	2	3	4	5	6	7	8
Verg.	<i>dsss</i>	<i>ddss</i>	<i>dsds</i>	<i>sdss</i>	<i>ssss</i>	<i>ddds</i>	<i>ssds</i>	<i>sdds</i>
Ovid.	<i>ddss</i>	<i>dsss</i>	<i>dssd</i>	<i>dsds</i>	<i>ddsd</i>	<i>dddd</i>	<i>dsdd</i>	<i>dddd</i>
Klaud.	<i>dsds</i>	<i>ddss</i>	<i>dsss</i>	<i>sdss</i>	<i>ssds</i>	<i>ddds</i>	<i>sdds</i>	<i>dssd</i>
Česm.	<i>dsss</i>	<i>ddss</i>	<i>dsds</i>	<i>dssd</i>	<i>sdss</i>	<i>ddds</i>	<i>ssds</i>	<i>ssss</i>

Kako vidimo, razlike nisu nipošto neznatne: u Vergilija je, naprimjer, najfrekventniji oblik *dsss*, a u Ovidija *ddss*; od prva četiri Vergilijeva oblika među Ovidijevima nalazimo ih tri (bez *sdss*), i to u drugačijem redosljedu, a od Ovidijevih najfrekventnijih osam ima ih među Vergilijevima samo četiri (*ddss*, *dsss*, *dsds*, *dddd*), dok se ostala četiri (*dssd*, *ddsd*, *dsdd*, *dddd*) javljaju u Vergilija u donjem dijelu ljestvice, od devetoga do petnaestoga mjesta; svaki se od osam prvih Vergilijevih oblika završava spondejem, što znači da je u Eneidi četvrta stopa vrlo često spondej, dok ih se u Ovidija polovica završava daktilom; naprotiv, svaki od Ovidijevih prvih osam oblika započinje daktilom, što znači da je u Metamorfozama prva stopa najčešće daktil, dok ih u Vergilija polovica započinje spondejem. I još nešto što je osobito važno za ritmičku sliku obaju heksametara: u Vergilijevih prvih osam oblika nalazimo 12 daktila i 20 spondeja, dok je u Ovidija omjer upravo obratan: 20 daktila i 12 spondeja. U Vergilijevu dakle heksametru pretežu spondeji, a u Ovidijevu daktili. Klaudijanov je pak negdje po sredini, sa 14 daktila i 18 spondeja.²⁴

Kako s time stoji stvar u Česmičkoga? Ako bolje pogledamo priloženu tablicu, vidjet ćemo da je on najbliži Vergiliju. To izlazi ne samo otuda što je i u njega najfrekventniji oblik *dsss* nego i što među njegovima prvim osam nalazimo čak sedam Vergilijevih, od kojih dapače pet na istom mjestu u ljestvici (1, 2, 3, 9, 4, 6, 7, 5). I u njega nalazimo isti omjer onih stopa: 12 daktila i 20 spondeja. I u njegovu dakle heksametru znatnije pretežu spondeji nad daktilima te je sporiji ritam u skladu sa svečanim tonom njegovih panegirika.

Ivanovu bliskost Vergiliju pokazuje i visina frekvencije njegova prvog, prvih četiriju i prvih osam oblika: 14·7 — 44·5 — 71·4, koja u Vergilija iznosi 14·39 — 46·95 — 72·78, dok je u Ovidija niža, 13·08 — 48·37 — 81·62, a u Klaudijana osjetno viša, 18·27 — 55·0 — 18·21.

Tolika bliskost Vergiliju ne treba da nas čudi. Jer literarni uzori — u ovom slučaju, ako je riječ o panegiriku, onda je to Klaudijan — ne moraju biti ni glavni ni jedini uzori u stihovnoj praksi pojedinog pjesnika. Osim toga, Vergilije je već u antičko doba slovio kao klasik *par excellence*, a u humanista kao *princeps poetarum*, te je kao takav izvršio znatan i mnogostruk utjecaj na sve kasnije latinske pjesnike, a po riječima samoga Česmičkog u Guarinovoj mu se školi posvećivala izuzetna pažnja te je radni dan redovito započinjao čitanjem Vergilija.²⁶

Cezure i dijereze. Rečene utjecaje i individualne crte još će nam bolje otkriti razne pojedinosti unutrašnje metrike, od kojih ćemo za ovu priliku ukazati ukratko na one važnije.

Dominantnoj središnjoj cezuri, a to je u rimskom i neolatinskom heksametru podjednako ona u trećoj arzi, pentemimera (P), osigurano je mjesto kao usjeku sintaktički jačega ili slabijeg intenziteta, ili bar kao običnoj granici među riječima, u rimskih pjesnika, versifikacijskih uzora Česmičkoga, ovako: u Klaudijana 72·6, Vergilija 83·3, Ovidija 89·6%. U Česmičkoga je taj postotak još viši: 91·2%. Znatna razlika među svima njima može se objasniti u prvom redu različitom u njih frekvencijom druge središnje cezure, koja isključuje prvu, tzv. trohejske (Kt), a ta se u augustovskih pjesnika najčešće javlja unutar trojnoga sistema T + Kt + H, kao u ovom primjeru u Česmičkoga:

I 24 *Quid de te/ censere/ licet/ qui totius aevi,*
a dijelom i većom ili manjom zastupljenošću starijih ritmičkih obrazaca T + H ili T + 2. dij. + H u kojima kakva teška, tj. višesložna riječ omogućuje i pentemimeru i trohejsku cezuru. U Česmičkoga, čija je versifikacija izrazito klasički orijentirana i koji izbjegava rjeđe i starije obrasce, takvih je primjera samo nekoliko, daleko manje nego u njegovih stihovnih uzora koji rado čuvaju i reproduciraju pokoju crtu starijega heksametra. Isp. npr.

- II 1002 *Communem/ restinguendum/ communiter ignem*
- II 46 *Axe Pelops/ plant(a) Hippomanes/ et Daedalus alis*
- VI 185 *Tellurem/ fund(o) atqu(e) imas/ contingat arenas*
- II 100 *Non aries,/ non/ testudo,/ non vinea solum*
- IV 80 *Isandrum,/ simul/ Hippolochum,/ sed tertia proles.*

Izuevši dakle takve malobrojne primjere, u svima ostalima gdje u Česmičkoga ne nalazimo pentemimeru naći ćemo spomenutu trohejsku cezuru.

Inače, na mjestu dominantne cezure pentemimere, Česmički u principu ne dovodi u raskorak sintaksu i metar, nego na tome mjestu nalazimo sintaktičku granicu koja je negdje jače negdje slabije obilježena, ako već ne kakvom interpunkcijom, a ono bilo prirodnim bilo artificijelnim redom rečeničnih dijelova, kako je to, naprimjer, u prvih sedam stihova panegirika Guarinu:

*Rustica si pietas/ consuevit rite quotannis
Flaventes — Cereri — spicas,/ nova musta Lyaeo,
Arbuta Pomonae,/ baccas offerre Minervae,
Veris opes Florae,/ cuivis sua munera Divum:
Iure, Guarine, tibi/ nos carmina nostra dicamus
Fontibus hausta tuis;/ mea nec lyra dignius ullum
Ante sonet, quam quo/ didicit crepitare magistro.*

U manjem je broju primjera sintaktičko težište prebačeno na koji drugi usjek, a najčešće, kao i ovdje u st. 2, na heftemimeru.

Zahvaljujući dobrim dijelom upravo takvu tretmanu središnjeg od-mora, heksametar Česmičkoga ne djeluje napregnuto, nego se zbog visoke usklađenosti tih dviju veličina na očekivanom mjestu doimlje smireno, primjereno književnom žanru svečana panegirika.

Naime, samo izuzetno nalazimo u Česmičkoga primjere gdje je taj sklad drastično narušen — to opet po uzoru napose na Vergilija — jer istu cezuru valja upotrijebiti iza, a ne kao obično ispred kakva sastavnog veznika, npr.

I 291 *Cui tribuit pater et/ decus indelebile clari,*
čime se postiže stilistički efekat tzv. prevarenog očekivanja.²⁷

Za ritmičku sliku pentemimerski strukturirana heksametra karakteristično je i to da se po uzoru na rimske daktilike može ispred pentemimere naći kakva jednosložna riječ. S ponekim izuzetkom radi se o primjerima gdje jednosložnoj riječi prethodi druga jednosložna riječ, što ritmički nije bilo zazorno ni klasičkim daktilicima. Isp. npr. posljednji stih iz predzadnjeg primjera (*quam quo*).

O primjerima u kojima u tom slučaju jednosložnoj riječi prethodi sintaktički naglašena druga dijereza v. dalje.

Druga središnja cezura, ona iza trećega troheja ili, kraće, trohejska (Kt), javlja se u Česmičkoga u 8·3% stihova, i to isključivo unutar spomenutog obrasca T + Kt + H (v. gore I 24), ali u pravilu samo kao obična granica među riječima, jer je sintaktičko težište najčešće prebačeno sa središnje na bočnu cezuru, heftemimeru, kao u već navedenom primjeru I 24. Samo izuzetno ona je uz koju bočnu, ili obje, sintaktički naglašena, npr.

I 293 *Id tantum,/ Guarine,/ cave,/ tui ne bona solus.*

Samo na dva mjesta u analiziranim odlomcima ona predstavlja sintaktičku granicu (interpunkcija!), a obje bočne cezure samo običan, ritmički usjek:

- II 26 *Aut aegre/ perculata,/ negant/ tamen edere fructus*
IV 2 *In medium/ coiere,/ manum/ conferre parati.*

Ukažimo i na dvije znatnije osobitosti našega pjesnika u primjeni takva trojnog obrasca. U Česmičkoga se naime, za razliku od njegovih rimskih uzora, augustovskih pjesnika, jampska riječ koja zaprema prostor između trohejske cezure i heftemimere, vrlo rijetko — izuzevši ona dva upravo navedena primjera — gramatički veže uz stražnji, a ne prednji polustih, što pokazuje i česta interpunkcija u tom slučaju na mjestu heftemimere, npr.

- I 25 *Acta animo/ compressa/ tenes?/ Nec cudere solum.*²⁸

U Vergilija i Ovidija, naprotiv, otprilike u četvrtini svih primjera dolazi do kontrastiranja sintakse i metra unutar toga obrasca.

Drugo, u augustovskih je pjesnika, a po njima i u mnogih neolatinjskih, obrazac u kojemu je riječ podvrnut čestim i raznovrsnim varijacijama pri čemu se mijenja ili uklanja koji od bočnih usjeka, dok se u Česmičkoga javlja u fiksnu obliku T + Kt + H, povremeno samo s ovim dvjema manjim promjenama: ili je raščlanjen na T + 2. dij. + Kt + H, npr.

I 337 *Verborum/ pars/ nulla/ perit,/ sed cuncta citatis*
ili je okrnjen elizijom sloga u Kt, čime se takvi primjeri uvelike približuju onima sa starijim obrascem T + H, npr.

- I 194 *Aut Colchus/ Libycusqu(e) anguis/ vel inhospita Gorgon.*

Ovdje je Česmički, uspoređen s rimskim pjesnicima, najbliži Klaudijanu, osim što je taj obrazac u Klaudijana trostruko češći (26.4%).

Što se tiče tritemimere, ona se u latinskom heksametru općenito, pa tako i u Česmičkoga, javlja obično kao ritmički usjek, i to najčešće unutar pokazanog obrasca T + Kt + H, odnosno T + 2. dij. + Kt + H. No u našega pjesnika nije rijetka ni kao sintaktička granica obilježena kakvom interpunkcijom — čak u 6.1% stihova — a najmarkantnija je u primjeni oštrog zakoračenja, koje se u heksametru najčešće i završava na tom mjestu: isp. npr.

- I 17/18 *Sed de Parnasi cur nunc ego vertice Musas/ Sollicitem?*²⁹

Toliko o muškim cezurama. Što se tiče ženskih, već je bilo govora o najčešćoj, onoj iza trećega troheja (Kt). U vezi s ostalima vrijedno je napomenuti sljedeće: tzv. Hermannov most, kojim je zabranjena cezura iza četvrtog troheja u grčkom, ne vrijedi za latinski heksametar, pa je na tome mjestu moguća i u Česmičkoga — čak u 3·7% stihova — ne samo obična granica među riječima nego, po ugledu na Vergilija,³⁰ izuzetno i jači sintaktički usjek:

V 27 *Fertur Alexander superasse, / Philippus Amyntan.*

Usjek iza prvoga ili drugoga troheja iskorišten je samo izuzetno u sintaktičke svrhe, kao u ovim primjerima iz Česmičkoga:

I 966/7 *Multus adhuc spoliis bellator Martia ditat / Templā. . .*

II 1499/1500 . . . *summas hic purus arenas / Vix tegit humor. . .*

Oba trohejska usjeka, s amfibraškom riječi u sredini, nalazimo unutar one simetrične strukture prednjega polustiha kojom je obilježen početak Eneide: *Arma / virumque / cano*. Tako i u Česmičkoga na nekoliko mjesta u analiziranim odlomcima, npr. VI 17 *Sceptra / manuque / tenens*.³¹

O usjeku iza petoga troheja bit će govora u odjeljku o završetku stiha.

Druga vrsta usjeka — dijereze, onakvi naime usjeci koji ne sijeku stope, nego ih dijele, i u antičkom su heksametru, napose klasičkom, općenito rjeđi. Stoga i u neolatinskom heksametru cezure znatnije pretežu nad dijerezama. Što se tiče njihove upotrebe, mogu se u Česmičkoga zapaziti ove pojedinosti.

Dijereza iza prve stope češće je nego ijedna druga iskorištena ne samo u ritmičke nego i u sintaktičke svrhe: u Česmičkoga čak u 5·4% stihova, napose u oštrom zakoračenju, npr. I 115/6 . . . *tantae primordia laudis / Praeripe*.³²

Druga se pak javlja gotovo isključivo kao ritmički usjek, i to rijetko: obično unutar pokazanog obrasca T + 2. dij. + Kt + H ili starijega T + 2. dij. + H ili pak kad se pred pentemimerom nađe jednosložna riječ, o čemu je također već bilo govora. U iznimnom slučaju može tada i u Česmičkoga biti sintaktički iskorištena, npr.

I 97 *Assyrios; sic, / quos vocitant Brachmanas, adivit*.³³

Treća je ritmički najnepoželjnija, jer dijeli stih na dva potpuno jednaka dijela, pa je i kao obična granica među riječima dopuštena samo u slučaju kad mjesto središnje cezure nije premošćeno. Pa ipak, kao i u

pjesnikovih antičkih uzora, može biti povremeno, slično kao i prethodna, sintaktički iskorištena. Isp. npr.

II 1777 *Proventu pollet Ligus, / intercepta peribunt.*³⁴

U oba slučaja riječ je o onim izuzetno rijetkim nepoklapanjima sintakse i metra kod Česmičkoga na ritmički vrlo osjetljivim točkama u sredini stiha.

Četvrta, tzv. bukolska dijereza (B), javlja se kao ritmički usjek vrlo često u jednom od uobičajenih završetaka latinskoga heksametra (o čemu v. dalje u odjeljku o završetku stiha). Kao sintaktički jače naglašenu, obilježenu interpunkcijom, nalazim je otprilike u 1% stihova, što nije neznatan iznos ni za rimski heksametar. Isp. npr.

I 90 *Nil non posse tibi pater annuit; / omnia disces.*³⁵

O dijerezi iza pete stope bit će riječi u odjeljku o završetku stiha.

Početak stražnjeg polustiha i režim četvrte stope. U ritmičkom pogledu stražnji polustih latinskoga heksametra pokazuje nekoliko specifičnih crta na koje je vrijedno ukazati radi daljnijeg testiranja pjesnikova odnosa prema njegovim metričkim uzorima.

Kao prvo, dok se u posljednje dvije stope latinskoga heksametra iktus i akcent podudaraju, s rijetkim izuzecima kojih se naš pjesnik u najvećoj mjeri kloni,³⁶ u četvrtoj se stopi — moglo bi se reći — takav sklad prije izbjegava negoli traži. Zašto je to tako, nije još u nauci dovoljno objašnjeno.³⁷ Ustanovljeno je, međutim, da se pjesnici vladaju kod toga različito: u nekih je naime postotak podudaranja viši, u drugih niži, a postoje stanovite razlike i u djelima istog pjesnika; npr. u Klaudijana iznosi 33·96, u Vergilija u Georgikama 36·08, u Eneidi 37·78. u Bukolikama 39·73%. U drugih je pak rimskih daktilika znatno viši: u Lukrecija, naprimjer, iznosi 47·66, u Horacija 48·54, u Ovidija 50·0%.³⁸ U Česmičkoga se kreće ovako: prijevod odlomaka Ilijade 40, Eranemos 46·6, panegirici Marcellu i Guarinu 46·9 i 48·3, u pjesmi *Pro pacanda Italia* 49, a u panegiriku Gonzagi 55%; u svim pjesmama zajedno 48·7%. Tako se ovdje, možemo reći, naš pjesnik prije opredijelio za Ovidijevu negoli Vergilijevu ili Klaudijanovu praksu.

Za ritmičku sliku druge polovice latinskoga heksametra, njezina početnoga odnosno središnjeg dijela, nisu irelevantne ni sljedeće dvije pojedinosti koje su također neolatinski pjesnici, pa tako i Česmički, u većoj ili manjoj mjeri usvojili od svojih antičkih uzora.

Kod prve se radi o pridržavanju tzv. Marxova zakona po kojemu, iza pentemimere, jednosložna riječ duga sloga ili dvosložna s dva kratka

ne dolazi ispred spondejske riječi, nego slijedi za njom (ako je to, naravno, jezično i prozodijski moguće) kao u često navođenom primjeru s početka Eneide:

I 1 *Arma virumque cano,/ Troiae qui/ primus ab oris,*
umjesto prirodnijeg redoslijeda: *qui — Troiae*. Kako se obično uzima,³⁹ pjesnici pribjegavaju tomu neprirodnom redu riječi iz razloga da bi se uklonili nepoželjnoj trećoj dijerezi (označena crticom), koja je napose nepoželjna ako je sintaktički obilježena. Stoga u II 856 čitamo: *Certa sed obstabant/ coeptis loca/*, a ne obratno: *loca — coeptis*, ili u IV 33 *Quod si tantus amor/ stirpem tibi/ noscere nostram, a ne: tibi — stirpem*.

U takvim slučajevima dolazi također do onoga nepodudaranja iktusa s akcentom u četvrtoj stopi. Međutim, spomenuti zakon ni u antičkih pjesnika nije vrijedio apsolutno, a mnogi ga se neolatinski pjesnici još slabije pridržavaju. Kad ga se pridržavaju, čine to prvenstveno iz sintaktičko-stilističkih razloga, napose onda kad žele ostvariti onaj u heksametru inače čest raspored unutar hiperbata po kojemu pridjev, genitiv posvojni ili prilog i dr. zaprema početak drugoga polustiha, a njegov matični član (imenica, glagol) završetak heksametra. Tako i u Česmičkoga: I 471 *totum nunc clara per orbem*, ali II 495 da *caris tempus amicis*: I 472 *magni nunc hospita mundi*, ali I 126 *tum Pyrrhi nobile regnum*; ili s relativnom zamjenicom odnosno kakvim veznikom zavisne rečenice u inverziji: I 207 *fregit qui pene Philippum*, ali IV 36 *quo Glaucus patre creatur*; I 454 *portam dum signat*, ali II 544 *dum cogit lata verendos*; II 99 *murum si frangere tempus*, ali II 494 *si iussu tangere patris*.

Tako i u dvočlanom izrazu (pridjev s imenicom) s prijedlogom u sredini: VI 232 *tantis cum flatibus auras*, ali VI 211 *cum monstris omnibus*, jer favorizirani redosljed nije prozodijski moguć. Isti položaj unutar kakve dvočlane sintagme zauzima nenaglašena zamjenica ili prilog, npr. I 525 *certo mihi tempore vincetus*; I 488 *leni iam gurgite Dravus*.

Privlače pažnju i primjeri gdje jedna dvočlana sintagma okružuje drugu, npr. I 4 *cuius sua munera divum*; I 336 *summi pia gloria voti*.

Ili ovakvi s hijastičkim rasporedom:

I 792 *Tres te Aretini /Lusci duo/*, Poggius *unus*

III 26/27 . . . *dudum te coelifer Atlas/ Te dudum* . . ., ali

I 921/2 *Sol Iovis est oculus/ mens mundi/*, *lucis origo*,

Rerum temperies/ cor coeli/ spiritus aethrae.

Odnos jednih i drugih primjera iznosi u Česmičkoga otprilike 2 : 1 u korist rečenog zakona, što nije loš omjer za neolatinski heksametar.

Druga se ritmička osobitost tiče središnjega dijela stražnjega polustiha. Taj je naime povremeno oblikovan na taj način da kakva »teška«, tj. višesložna riječ zaprema cio prostor od treće dijereze do petoga troheja ili kraja pete stope. U tom su slučaju njome premošćena sva ona mjesta na kojima inače očekujemo kakvu pauzu ili bar granicu među riječima u tom dijelu latinskoga heksametra, a to su: heftemimera, eventualno cezura iza četvrtog troheja i bukolska dijereza. Iz toga razloga, a i zbog otkrivene treće, ritmički nepoželjne dijereze, to je jedan od najkrućih obrazaca antičkoga heksametra, ali još uvijek regularan i u klasičko doba, premda relativno rijedak. Isp. npr.

I 32 *Effecit prope, /cum — porrexisset/ edendam*⁴⁰

I 835 *Non premat asperitas, /non — indulgentia/ solvat*.⁴¹

Takav je najveći broj primjera u Česmičkoga. U ponekima je, međutim, granica među istaknutim dijelovima elizijom svedena na minimum:

I 113 *Quam quod Cecropidum /studi(a) intermissa/ Latinis*⁴²

I 84 *Praesertim externam /nostr(ae) admiscentia/ linguam*.⁴³

Ritmički su najblaži oni primjeri gdje je uza sve spomenute usjeke premošćena i treća dijereza, tj. oni u kojima je »teška« riječ smještena neposredno iza središnje cezure. Takvi su primjeri najčešći u grčkom, napose Homerovu, a najrjeđi u latinskom heksametru, npr.

I 95 *Multi hanc extremum /vestigavere/ per orbem*⁴⁴

I 863 *Quae saturent avidas /indeficientia/ mentes*.

Po strani od svih stoje ova dva primjera:

II 335 *Tristis et indignans quod /inasservata/ pateret*, gdje se »teška« riječ ne proteže ni od treće dijereze ni od pentemimere, nego od trohejske cezure, i

VI 126 *Narcissique simul /ferrugineique(e)/ hyacinthi*, gdje je iskorišten stariji usjek u završetku stiha, kod pete arze.

Na koncu spomenimo da se u pjesnikovih rimskih uzora gornji obrazac javlja ovalo: u Vergilija u 2·5, Ovidija 3·1, Klaudijana 3·2% stihova. Što se tiče frekvencije, Česmički je ovdje najbliži Klaudijanu — 3·9%, ali je oblikom najsirođniji Vergiliju: u ovoga se naime također taj obrazac proteže najčešće do petoga troheja, u Ovidija je najčešći onaj do kraja pete stope, a u Klaudijana onaj bez treće dijereze, koji započinje odmah iza pentemimere.

Završetak stiha. U klasičko doba latinski heksametar završava u pravilu — u Česmičkoga pak gotovo isključivo — dvo-složnom ili trosložnom riječju, pri čemu posljednje dvije stope mogu biti ispunjene na jedan od ova dva načina:

1) spondejskoj riječi prethodi daktilska riječ ili višesložna daktilskog završetka, npr. I 4 *munera divum*, I 18 *au/dacibus adsis*;

2) bakhejskoj riječi prethodi trohejska riječ ili višesložna trohejskog završetka, npr. I 1 *rite quotannis*, I 3 *off/ferre Minervae*.

To ujedno znači da je u posljednje dvije stope regularan jedan od ova dva ritmička usjeka: u prvom slučaju onaj između pete i šeste stope, tj. kod pete dijereze, a u drugom usjek unutar pete teze, tj. iza petoga troheja. Oba su usjeka u pjesnikovih rimskih uzora rijetko, a u Česmičkoga samo izuzetno, sintaktički jače iskorištena, pa stoga na njihovu mjestu rijetko nalazimo interpunkciju, pogotovu takvu kojom započinje nova rečenica što nužno prelazi u sljedeći stih, kao u ovim Ivanovim primjerima: VI 233/4 *Altos/ Concipiat ignes* ili II 1791 /2 *Reliquit/ Quod ferrum*.

Kao regularna, inače relativno rijetka varijanta drugoga završetka, javlja se ritmička klauzula s oba navedena usjeka, koju dakle čini tročlani rit: trohej, kračina, spondej. To pak najčešće biva u slučaju kakva prijedložnog izraza, npr. I 164 *dixisset/in/oris*. Što se tiče frekvencije takvih primjera (7%), Česmički je tu vrlo blizak Vergiliju u Eneidi (6.2%) i Ovidiju u *Metamorfozama* (6.3%), dok je Klaudijanov postotak sasvim nizak (manje od 1%).

Svi ostali tipovi završetka u kojima su ili premošćeni navedeni usjeci ili se umjesto njih javljaju drugi — a to su onaj u petoj ili šestoj arzi — relikvi su starije strukture heksametra, no povremeno se nalaze i u klasičkih pjesnika:

a) *peterosložna* riječ zaprema posljednje dvije stope. Takvi su završeci još relativno česti u Lukrecija, no augustovski su ih pjesnici (s izuzetkom Horacija) brižno izbjegavali u latinskim riječima, upotrebljavajući ih gotovo isključivo u grčkim vlastitim imenima. U Česmičkoga su takva samo tri primjera: VI 38 *Bellerophontes* i 79 *Bellerophonti* prema izvorniku Z 155 i 196 te II 568 *Oceaninae*;

b) *četverosložna* riječ s četiri duga sloga zaprema posljednje dvije stope, u slučaju tzv. *versus spondiacus-a*, za što u epskom heksametru Česmičkoga ne nalazim primjera;

c) četverosložna riječ s dva kratka sloga za kojima slijede dva duga, a ispred nje, u arzi pete stope, jednosložna riječ ili posljednji slog višesložne riječi, tj. primjeri sa starijim usjekom u petoj arzi: u analiziranim odlomcima samo dva primjera, VI 126 *ferrugine/iqu(e) kyacinthi* i 265 *ced/ris cyparissi*, oba prema Vergiliju, npr. En. 11,69 i 3,680;

d) raščlanjivanjem takve četverosložne riječi na dvije dvosložne, pirihijsku i spondejsku, razvio se rjeđi klasički završetak koji još u dvostruko rjeđem postotku (samo 0.5%) nalazimo u Česmičkoga, npr. I 266 *et/ modo late*;

e) jednosložna riječ na kraju stiha. Ako se ispred nje nađe kva kva višesložna riječ, dolazi do onoga vrlo rijetkog raskoraka između iktusa i akcenta u posljednjim dvije stope latinskoga heksametra. No takav je samo jedan primjer u Česmičkoga: II 1725 *virúm mens*. U drugim slučajevima učinak nije tako drastičan, tj. kad prethodi druga jednosložna riječ, npr. I 351 *nec iam*, pogotovu ako je njihov slijed znatnije obilježen sintaksom, npr. I 616 *fas est*, V 50 *abs te*.

Na koncu recimo i to da je u Česmičkoga kraj stiha vrlo često sintaktički jače ili slabije zatvoren, tj. neizložen zakoračenju, što se vidi već odatle da otprilike u 75% slučajeva na tome mjestu nalazimo kakvu interpunkciju. U tome se još jednom ogleda osnovni pjesnikov versifikacijski princip, tj. da ni u jednoj ritmički osjetljivoj točki ne dovodi u konflikt sintaksu i metar. Stoga se kraj njegove rečenice ili kraj zaokružena rečeničnog dijela — u pravilu — skladno priljubljuje kraju stiha. Ali to još ne znači da su u njega samim time primjeri napretnijeg zakoračenja posve isključeni. Ima ih ponešto. Napomene i primjere v. u odjeljku o cezurama i dijerezama.

Zaključak. Analiza ritmički relevantnih čimbenika pokazala je da je versifikacija Česmičkoga vjeran odraz prakse rimskih klasičkih pjesnika. To je i razumljivo imajući u vidu da su njegove heksameterske pjesme najvećim dijelom nastale u najranijim godinama njegova pjesnikovanja, za školovanja kod Guarina, čiji je nastavni program bio izrazito klasički orijentiran, a koji je i sam pisao metrički besprijekorne latinske stihove. Povodeći se pak za svojim uzorima, naš se pjesnik od njih ponajviše razlikuje u tome što iz bogate riznice njihove versifikacije vrši u određenoj mjeri po svom ukusu odabir, tako da je sve što je u njih često u njega još češće i rijetko još rjeđe ili potpuno odsutno, što je u skladu s njegovom na raz-

nim nivoima vrlo izraženom težnjom za što većom pravilnošću i glatkoćom stiha. Ukratko, njegov je heksametar, poput Danteova i Petrarčina u koje se u tom pogledu mogao ugledati, unekoliko jednostavniji i jednoličniji — ali ne i bezličan! — kakav će uostalom s rijetkim izuzecima, bez pretenzija na veću originalnost u pogledu ritma, biti taj stih u cjelokupnoj kasnijoj latinističkoj književnoj proizvodnji.

BILJESKE

- I.
- ¹ *Silva panegyrica ad Guarinum Veronensem, praeceptorem suum*; dalje:
 - ² *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum Venetum*; dalje: II.
 - ³ *Carmen pro pacanda Italia, ad imperatorem Caesarem Fridericum III*; dalje: III.
 - ⁴ *Carmen ad Ludovicum Gonzagam, principem Mantuanum*; dalje: V.
 - ⁵ *Eranemos seu carmen de certamine ventorum*; dalje: VI.
 - ⁶ *Diomedis et Glauci congressus*; dalje: IV.
 - ⁷ Pod vanjskom podrazumijeva se ovdje izmjena daktilâ i spondejâ, a pod unutrašnjom metrikom u prvom redu raspored cezura i dijereza.
 - ⁸ V. npr. moju studiju »Podrijetlo Splitskog ulomka Davidijade«, *Forum* 1979, br. 3, str. 401—416, napose 404.
 - ⁹ Isp. o svemu tome poblize: G. E. Duckworth, *Vergil and Classical Hexameter Poetry* (A Study in Metrical Variety), The University of Michigan Press, Ann Arbor 1969, napose str. V i d.
 - ¹⁰ Pionirski rad takve vrste predstavlja studija spomenutoga Duckwortha »Milton's Hexameter Patterns — Vergilian or Ovidian?«, *AJP* 93/1972, sv. 1, str. 52—62.
 - ¹¹ »Ritmička struktura Marulićeva heksametra«, *Ž A* 28/1978, sv. 1—2, str. 125—145; »Heksametar latinista Jakova Bunića Dubrovčanina«, *Radovi FF Zadar* 17/1977—78, sv. 17, str. 247—265; »Heksametar latinista Džona Rastića«, *Ž A* 31/1981, sv. 1—2, str. 305—331; »O ritmičkoj strukturi Danteova heksametra«, *Radovi međunarodnog simpozija »Dante i slavenski svijet«*, Zagreb (JAZU) 1984, str. 249—260; »Versifikatorska tehnika Ruđera Boškovića«, *Radovi FF Zadar* 26/1987, sv. 26, str. 185—203.
 - ¹² Analizirano je ukupno 3.000 stihova, i to: I 1—1000, II 1—1100, III 1—300, IV 1—100, V 1—200, VI 1—300, prema Telekyjevu izdanju iz god. 1784.
 - ¹³ Iz tehničkih razloga kratak vokal označavam apostrofom, a dug dvoćkomom.
 - ¹⁴ U epigramu *Ad Galeottum pro dono quodam*, st. 9 = Hor. *A.P.* 65.
 - ¹⁵ Isp. F. Crusius, *Römische Metrik*, München 1952², str. 27.
 - ¹⁶ Isp. Crusius, *o. c.*, str. 28.

¹⁷ Isp. W. J. Koster, *Traité de métrique grecque, suivi d'un précis de métrique latine*, Leyde 1953², str. 313.

¹⁸ Isp. i I 37, 39, 51, 84, 93 itd.

¹⁹ Isp. i I 84, 113, 221, 263, 296 itd.

²⁰ Isp. i I 78, II 34, 196, 436 i dr.

²¹ Isp. Duckworth, *Vergil* ... str. 25

²² Javlja se tek u promilima, a u Česmičkoga u cijelom opusu samo jednom, u elegiji *Ad somnum*, st. 33 *lactucarum*.

²³ Riječ je upravo samo o petoj stopi, jer je u šestoj uvijek spondej ili trohej, koji na kraju stiha ima metričku vrijednost spondeja.

²⁴ Isp. Duckworth, *Vergil* ... Table I.

²⁵ Isp. Duckworth, *Vergil* ... Table I.

²⁶ I 588 *Vergilius primum legitur*.

²⁷ U analiziranim odlomcima takva su i ova mjesta: I 593, 836, 875, II 93, 1083, VI 87.

²⁸ Isp. i I 77, 110, 121, 181, 190, 213 itd.

²⁹ Isp. i I 21, 42, 97, 206, 209, 265, 294 itd.

³⁰ Isp. Koster, *o. c.*, str. 323.

³¹ Isp. i I 5, 571, II 692.

³² Isp. i I 139, 159, 226, 234, 246 itd.

³³ Isp. i I 251, 889.

³⁴ Isp. i II 1551, 1725, III 1.

³⁵ Isp. i I 64, 67, 99, 237, 411, 456 itd.

³⁶ V. o tome u sljedećem odjeljku pod e).

³⁷ Sklad bi odražavao smirenost, a raskorak napetost radnje, isp. npr. Duckworth, *Vergil* ... str. 19.

³⁸ Isp. Duckworth, *Vergil* ... Table II.

³⁹ Isp. Crusius, *o. c.*, str. 52.

⁴⁰ Isp. i I 47, 58, 86, 146, 159 itd.

⁴¹ Isp. i II 198, 379, 705, 849, 867.

⁴² Isp. i I 195, 221, 263 i dr.

⁴³ Isp. i I 308, II 322, 933 i d.

⁴⁴ Isp. i I 222, 540, 756.